

دیاردی پرووناکبیری

سەرۆ قادر

پرووناکبیر بیت، له ناو هه‌موو ئه‌وانه سنووریک نه‌کیشراوه و به تیکه‌لی به‌کار دێن، بۆیه‌ش له زه‌بنیشدا تیکه‌لیی فیکری به‌ر هه‌مه‌یه‌ناوه.

جاری پرووناکبیر دیاردیه‌که له‌گه‌ڵ رێنيسانس سه‌ری هه‌لدا و ده‌وری کۆمه‌لایه‌تی خۆی له‌ پيشه‌ زانیارییه‌که‌یدا (مه‌به‌ستم کاری مه‌عریفه‌یه) خولاسه‌ کرد. هه‌ندیک پێیانوایه به‌ درێژایی میژوو پرووناکبیر هه‌بوون و ده‌وری خۆیان له‌ پيشکه‌وتندا گێراوه. بۆ پاساوی ئه‌و باوه‌ره‌ هه‌ر له‌ سوقراته‌وه‌ حیسابی ده‌که‌ن و یه‌ک په‌یامبه‌ری لێهه‌لناوێرن و هه‌موو عارف و شاعیره‌کانیش ده‌خه‌نه‌ ناو ئه‌م جوغزه‌وه‌.

جاری ناکرێ نکو‌لی له‌ په‌یدا بوون و دابه‌شبوونی زانیاری بکه‌ین که‌ سه‌رتاپای میژووی مرۆقایه‌تی داپۆشیوه، ده‌لێن زانیاری هاوده‌می هه‌نگاوی هه‌وه‌لی به‌ ئینسانی بوونه و به‌ پشکی جیا‌جیا لای ده‌سته‌نده‌رکارانی خۆی به‌ش بووه. بنیاده‌م به‌ زانی و په‌ره‌پێدانییه‌وه‌ له‌ ئاژه‌ل جیا‌بووه‌وه. له‌وه‌را ئه‌یترن هه‌ر مرۆقی به‌ چه‌شنی رۆشنبیره . ئه‌و قه‌ناعه‌ته‌ راست نییه، چونکه‌ پێچکه‌ پێچکه‌ی زانی و رۆشنبینیه‌ که‌ بنیاده‌م له‌ حه‌یوان جیا‌ده‌کاته‌وه، لێ شه‌رت نییه‌ پرووناکبیر بیت، هه‌روه‌ک چۆن هه‌ر به‌شه‌ریک روانگایه‌کی هه‌رچه‌ند ساده‌ی فه‌لسه‌فه‌یی هه‌یه، وه‌لی فه‌یله‌سووف نییه. پرووناکبیرانی ئه‌وروپا له‌ رێنيسانسدا رێچکه‌ی خۆپێنده‌واری کلاسیکیان شکاند و له‌جیاتیی خۆ مرژوولکردن به‌ لیکدانه‌وه‌ی ژیان به‌پیتی ده‌قی ئایینی و خه‌لک خه‌ریک کردن به‌ پێوه‌ندی نیتوان خوا و خولقاو، هاتن باسی ژبانی سه‌ر زه‌وی و مشووری گوزه‌رانی مرۆقیان خوارد، هه‌موو یاسا و ریتسا و په‌رنه‌سییه‌کانی مافه‌کانی مرۆف و شیکردنه‌وه‌ی وجود و پێوه‌ندییه‌کانی کۆمه‌لایه‌تی و چه‌مه‌که‌ ئه‌خلاقییه‌کانیان له‌ چوارچێوه‌ی ژبانی به‌شه‌ر لیکدابه‌وه. له‌ تۆماس هابز تا دریدا ئه‌م کاره‌یان ده‌کرد، بۆیه‌ش ژبانی مرۆقایه‌تیان له‌سه‌ر گۆی

له‌ که‌شوه‌وای رۆشنبیری کوردستان وا باوه به‌ هه‌موو چه‌شنه‌کانی خۆپێنده‌واران بلێن رۆشنبیر، هه‌ر بۆیه‌ش هه‌موو که‌سه‌تکی ئه‌دیبه، یان هونه‌رمه‌ندیکی ساده‌کار، رۆژنامه‌نووسیکی تازه‌کار، یان ئاکادیمییه‌کی بێ به‌ره‌م پیتی ده‌گوترێ رۆشنبیر. تپیه جیا‌جیا‌کانی خۆپێنده‌واران و کارمه‌ندانی بواری فه‌ره‌ه‌نگ و مامۆستایانی زانکۆ هه‌موو به‌ یه‌ک پێوه‌ر به‌ پرووناکبیر حیساب ناکرێن. بۆ؟ له‌ زمانی کوردیدا چه‌مه‌که‌کانی ئه‌م بواره‌ لیک جیا‌نه‌کراونه‌ته‌وه، له‌ نیتوان فه‌ره‌ه‌نگ (کولتور)، رۆشنبیری (وه‌ک پرۆسه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی)، خۆپێنده‌وار (ئه‌نتلیجینسیا)، پرووناکبیر (ئه‌نتلیکتوتیل)، نووسین وه‌ک هه‌ولدانێک، داھێنان وه‌ک کرده‌ و به‌ره‌مه‌تییکی کۆمه‌لایه‌تی به‌ هه‌موو تایبه‌تمه‌ندییه‌ فه‌ردییه‌کانییه‌وه، بیرمه‌ند (تیوریسیه‌ن - موفه‌کر) که‌ مه‌رج نییه

خه ربکی ته کفیرکردنی ئیبن سینا بوو. واقعیه که هیچ زهرووره تیکی بۆ لابرندی سیستمی ئایینی نه ده خواست، بۆیهش کچی و بیدهنگی بووه مۆزکی دوا قوئاغی که شوهه وای فیکری رۆژه لات. کۆلۆنیالیزمی سه پیندرای رۆژاوا بیهکان به سه ره نه و واقعیه دا هات.

رۆژاوا بیهکان جیا له غه ره زی ئایینی و داگیرکردنی سامانی رۆژه لات، هه ولی داگیرکردنی زمان و فه ره نگ و فیکریشیان ده دا. ماسۆنیهت، دیموکراسی، چه مکه کانی ماف، کۆمۆنیزم، لیبرالیزم، مۆدیرنیته، پۆست مۆدیرنیته تا ئیستاش له و روانگه وه کار ده که ن. نه وه بواریکه رووناکبیریکی وه ک ئیدوارد سه عید هه موو ژبانی خۆی بۆ ته رخا ن کرد.

له م زه مانه دا خۆینده واری رووه و زۆریه و له هه ندیک ولاتی رۆژه لاتدا رووی له که می دایه، بۆیه ناکری هه موو خۆینده واریکی ئاسایی، یان سیاسی به رووناکبیر دابندرئ. نه گه ر باسی کوردستان بکه بن نه وه تا ئیستا که شوهه وایه کمان نییه دا هیتانی فیکری تیدا بکری، هه ربۆیهش لاسایی کوردنه وه بووه ته مۆزکی خۆینده واره کمان. وه ک دیاریشه لاسایی ته نیا ته نبه لی فیکری و کات به فیرۆدانی به دوا دادیت.

هه موو شاعیر و چیرۆکنووسیک ناکه ویتنه خانیه دا هیتنه رانی فیکری و کار له بیرکردنه وه ی خه لک و په وتی فه ره نگی ولاته که یان ناکات، بۆیهش ناکری به رووناکبیر دابندرئ. ژماره ی نه و ئه دیبانه ی به به ره مه کانی خۆیان به شداربیان له دا هیتانی فیکری کردووه له ناو هه ر میلله تیکدا که من. هه ره وک چۆن نه و نه ندازیارانه ی خانوو دروست ده که ن زۆرن، به لام میعماریه دا هیتنه ر که من. له وه را ده مه وئ بلیم شاعیره کمان هه ماسین، به لام رووناکبیر نه بوون و نین، نه کادیمییه کانی زانکۆکمان خۆینده واری چاکن، به لام دا هیتنه ر نین، سیاسه تمه داره کمان دارپژده ی کۆمه لایه تی و سیستمی سیاسین، به لام رووناکبیری بواری خۆیان نین، هه ربۆیهش سیستمی دیموکراسیمان پر له گرتیه.

له میژووی سه د سالی کوردستاندا چه ند هه ولیکی جدی رووناکبیری نه نگوسته ژمارمان هه یه، لی به داخه وه تا ئیستا کاربگه ربیان به سه ره که شی رۆشنبیرییه وه دیار نییه. نه مین زه کی به گ ویستی شتییک له سه ر فیکری نه ته وه بی بلیت، به لام زوو کسۆرایه وه. زۆر به دره نگه وه دوا ی نه و مه سه وود محه مه د هه موو ژبانی خۆی به فیکره وه خه ربیک کرد و له سه ر سیستمی کۆمه لایه تی و کاربگه ربی فیکری رۆژاوا بیهکان به سه ر بزوتنه وه ی سیاسی

زه وی رووه و گۆرانکاری کرده وه و که شی رۆشنبیری له ژیر ساباتی نه وان خولقا. نه وه به که دبیتن رووناکبیر چه مکیکی رۆژاوا بیه و له گه ل هاتنی کۆلۆنیالیزم به سه ر کۆمه له له دواکانی رۆژه لات سه پیندرا، به لام سه پانیکی باش.

له رۆژه لاتدا دیارده ی زانایی دیکه مان هه ن له نه رک و په یامدا نه گه یشتبوونه په ی رووناکبیرانی رۆژاوا. وه ک عارفه کان له سۆفیا بیه تیدا که سانی وه ک بایه زید و ئیبنوعه ره بی و حه لاج و مه ولانای رۆمی وه ده ردان. پیتش نه وانیش رۆژه لات کانگای باوه ره ئایینییه کان بوو و هه موو پیتغه مبه ره کان که سوکاری ئیمه ی رۆژه لاتین. نه گه ر رۆژاوا بیه به رووناکبیرانیان ده ناسرتین، ئیمه له رۆژه لات به پیتغه مبه ره کمانه وه له مه یدانین.

له رۆژه لاتدا هه کیمیش هه بوون که له که لام و مه نتیق و کیشه ی نیوان عه قل و نه قل نقوم ببوون. زانای ئایینی (تیسۆریسیه نی ئایدیۆلۆژیای ئایینین) زۆر کاربگه رمان هه ن که تا ئیستاش به سه ر عه قلییه ت و قه ناعه تی رۆژه لاته وه فه ره مانه وان و یاساکانی نه م زه مانه مان له ریتساکانی نه و زه مانی نه وان لاندات. له وان هه زانای وه ک شافعی و حه نه فی، حه نه لی و جه عفه ری هه ن. ئیمه ی رۆژه لاتی شاعیره کمان دوا ی پیتغه مبه ر و عارفه کان به په ی سییه م دین. ناوی وه ک حافز و خه بیام و بابا تاهیر و جه زبری ئیستاش هه ر ده ره وشیتنه وه. له فه لسه فه شدا که سانی وه ک غه زالی و کندی و فارابی و ئیبن رشد و ئیبن سینا هه بوون که نه یان توانی له فه له کی نه فلا تون - نه ره ستۆ ده رچن. جاری واش بووه که عیرفان و فه لسه فه لیکدی نزیک ده بوونه وه و که سانی وه ک مه ولانای رۆمی هاواریان ده کرد (انان که طلبکار خداید خداید، بیرون زشما نیست شماید شماید، اته: نه ی نه وان هه عه ودالی زاتی خودانه - له ده ره وه ی ئیوه نییه، له ناختانه له ناختانه)، که چی سنووری باسی نیوان خالق و مه خلوقیان نه به زاند. دوا ی نه ویش زه مینه به کی کۆمه لایه تی نه وتۆی پیتشه وتوو نه ره خسا تا دیارده ی عیرفان و هه کیمی بگوازیتنه وه بواری رووناکبیری. سیستمی کۆمه لایه تی و ئابووری له شیوازی ده ره به گایه تی مۆرک رۆژه لاتی تیتنه په ری، ئایدیۆلۆژیای ئایینی وه لامی خواسته رۆحی و ئابووری و مه عریفیییه کانی ده دایه وه، نه وه بوو که هه ر ده نگیککی زیندوو ته کفیر و کپ ده کرا. حه لاجیان پارچه پارچه کرد، ناسر خسرویان په ل په ل کرد و عه بنولقوزاتی هه مه دانییان دوا ی گوراندن هه لواسی. غه زالی به ره وام

کاری دهکرد، نهوجا شوکور مستهفا هات. له غهیری نهوانه کهسیتی دیکه مان نیسه. نهوانهش واقعی کۆمه لایه تی و سیاسی دهرفته تی بلا بوونه وهی فیکرییان نه دانی.

له م رۆژگاره ی کوردستاندا وا باوه رووناکبیر به کهسیتک ده لێن که تا سه ر دژی ده سه لات به هه موو چه شه کانیه وه بیت، بی نه وه ی بزانی کاری رووناکبیر بوختی شتوازی که له وه گه ر خستنی جوړیک له ده سه لات که به شتوه ی جیا جیا خۆی دیاره ده دات. دیاره ته بیعه تی کۆمه لگایه که مان وایه له نیوان لاسایی کردنه وه و میرزایی ئایدیۆلۆژیی تاله موویه ک هه بی، بویه وای ده بینم که نه م دیارده یه لێی بکوڵدریته وه و ره خنه گرانه شی بکریتته وه.

رووناکبیر کهسیتکه تواناییه کی فیکری ته وای له سه ر بواریکی دیاریکراوی ژیا نی کۆمه لایه تی هه بیت و پرستی خویندنه وه و لیکدانه وه ی سیسته می باوی تیدا بیت و دیاره کانی زه مانی خۆی ئاشکرا و شی بکاته وه. جا نه و تواناییه فیکرییه له کاری ئاکادیمی، یان نووسینی فیکری، داهینانی نه ده بی، به ره مه می هونه ری، یان میعماری خۆی نیشانداده دات و کاریگه ری ده نویت. رووناکبیرانی نه م بواره هه لگه ری تاییه ته ندیه کانی خو بان و مۆرکی کولتووری کۆمه لگاکانیان پتوه دیاره. تیگه یشتنی واقعی و خویندنه وه ی سه مه تی گۆرانکارییه کان و ناسینی ئامرازه کانی نه و پرۆسه یه جوړ و چه شنی سیفه تی ره خنه گرتی رووناکبیران دیاری ده کات. ره خنه گرتن بو نه و مه به سته یه و بی منه تی نه وانیس له واقعی نییه که دایه. ئا نه وه ره خنه ده کاته که رسته ی لیکۆلینه وه و به ره مه مه پینانی فیکری به دو وه ده بیت، بویه ش رووناکبیری ره خنه نه گر بوونی نیسه و بیتدنگی و ملکه چی له فیکردا جیتی نابیتته وه. لیره دا نه و قسه یه ی مه سعود محه مه د مانای هه یه که ده لێ: «رۆشنبیر نه و که سه یه توانای لیکدانه وه و شیکردنه وه ی واقعی هه بی و له وه دا به ده نگه ی به رز بانگی ویزدانی خۆی بدات».

نه م بارودۆخه ی ئیستا که رووناکبیری تیدا غاییه و خوینده وارانیش به م چه شه خو بان سه رقāl کردوه، داها تووی دیوکراسی و سیسته می کۆمه لایه تی به شتویه کی ئاسۆیی ته نک داده مه زری و له گرفتدا ده مینیتته وه.